

De zeereis van Hanno en de traditie van de *periplous* ▼

Floris Overduin is als universitair docent Grieks verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij houdt zich hoofdzakelijk bezig met de Griekse literatuur uit de hellenistische periode en de Romeinse keizertijd.

Vincent Hunink is docent en onderzoeker aan de Radboud Universiteit Nijmegen. [www.vincenthunink.nl]

Verkenningstochten per schip: ze vormen een interessante categorie teksten binnen de antieke literatuur. Een deel van de overgeleverde voorbeelden wordt doorgaans samengenomen onder de noemer *periplous* (περίπλους, 'rondvaart'), zoals bijvoorbeeld de *Periplous Pontou Euxeinou*, een korte tekst van de geschiedschrijver Arrianus, die in de 2de eeuw n.Chr. een reisbeschrijving geeft van de kusten van de Zwarte Zee. Plaatsen, monumenten, afstanden en vreemde volken onderweg worden beschreven vanuit de persoonlijke beleving van de schrijver, die zijn tekst richt tot keizer Hadrianus.

Wat zakelijker van aard is de *periplous* die overgeleverd is op naam van de ontdekkingsreiziger Skylax (6de eeuw v.Chr.), maar waarschijnlijk van twee eeuwen later dateert. Aangezien het niet om een complete tekst van de 'echte' Skylax gaat, maar om een latere compilatie van verschillende bronnen (onder wie Herodotos) spreekt men hier doorgaans van pseudo-Skylax. De auteur beschrijft een rondvaart vanaf Gibraltar met de wijzers van de klok mee langs de Middellandse Zeekust én die van Zwarte Zee. Ook hier vinden we talloze plaatsen, eilanden en afstanden, die steeds gemeten worden in stadiën (een afstand van een kleine 200 meter) of in dagreizen (soms ook in nachten), een aardige reflectie van de antieke beleving van afstand. De manier waarop pseudo-Skylax zich indirect tot zijn publiek richt is daarbij stilistisch opvallend door het gebruik van het Griekse deelwoord *πλέοντι* in verschillende samenstellingen ('voor wie vaart naar ...'). Pseudo-Skylax' beschrijving geeft een tekstuele route- en landkaart ineem, maar dan natuurlijk beperkt tot de kusten van de Europese binnenzeeën. Heel bijzonder is ook de tekst die op naam van Skymnos is overgeleverd; de echte auteur is vermoedelijk de Syrisch-Griekse Pausanias van Damascus (2de eeuw v.Chr.). Ook Pausanias maakt een tekstuele rondgang langs de Middellandse Zee, maar dan in verzen. Het lijkt hier te gaan om een gedicht in de oude leerdichttraditie, gewijd aan de

hellenistische koning Nikomedes III Euergetes van Bithynië. Maar waar Griekse leerdichten doorgaans in de epische traditie van de dactylische hexameter geschreven zijn, heeft Pausanias zijn tekst in de jambische versmaat geschreven, een metrum dat vooral met de komedie geassocieerd werd. Hoewel het werk incompleet is — alleen de eerste 743 verzen zijn over; de inhoud van de laatste ±250 verzen is alleen te reconstrueren aan de hand van enkele tientallen prozafragmenten en *testimonia* — hebben we genoeg informatie die toelaat te besluiten dat de inhoud duidelijk past bij de geografische traditie van de *periplous*.

De oceaan op

Waar bovengenoemde auteurs zich richtten op beschrijvingen van de meer vertrouwde zeekusten ten oosten van Gibraltar, gingen enkele avontuurlijke zeereizigers de oceaan op en waagden zich voorbij de Zuilen van Heracles, zoals de Straat van Gibraltar in de mythologie werd omschreven. De ene 'zuil' zou bestaan uit de rotspunt bij Gibraltar; als Afrikaanse tegenhanger worden zowel de berg Monte Hacho (in de huidige Spaanse enclave Ceuta) als de veel hogere Jebel Musa genoemd. Dit zuilenpaar was dan weer complementair met de mythische Zuilen van Dionysos, die het eind van de wereld in het oosten markeerden, zoals te lezen valt bij de geografische leerdichter Dionysios van Alexandrië (*Periegesis* 623-626). De geheimzinnige oceaan voorbij Gibraltar moet vooral avontuurlijke zeelieden hebben aangetrokken. Het onbekende maakte de oceaan tot een dankbare bron van fantastische verhalen. Hier situeert Plato immers zijn Atlantis in de *Timaïos* en de *Kritias*, en hierheen voert de fantastische reis die Loukianos beschrijft in zijn *Ware Verhalen*, een fraaie parodie op zowel het epos als het reisverhaal uit de 2de eeuw n.Chr.

Wel serieus daarentegen zijn de geschriften van enkele zeereizigers die hun reizen langs ons bekende gebieden maakten. Het geschrift *Peri Okeanou* ('Over de Oceaan'),

Monument van de 'Zuilen van Hercules' in Gibraltar.

Luchtfoto van de Straat van Gibraltar met links Spanje. Perspective view met 3x verticale vergroting (foto: NASA).

dat Pytheas van Massalia (Marseille) in de 4de eeuw v.Chr. over zijn zeereis naar de Britse eilanden schreef — drie eeuwen vóór Julius Caesar — is helaas verloren gegaan, maar overgeleverde *testimonia* en fragmenten schetsen een bijzonder beeld. Hier komen we namen tegen als Κάντιον (Kantion: Kent), Πρετανική (Pretanikè: Britannica/ Brittannië), Ὀρκάδες (Orkades: de Orkney-eilanden, boven de noordkust van Schotland), Ἰέρνη (Ièrnè: Ierland) en — voor het eerst — het enigmatische Θούλη (Thoulè: Thule). Of met Thule inderdaad IJsland wordt bedoeld, zoals wel is voorgesteld, is maar moeilijk hard te maken. Misschien liggen de Shetlandeilanden of de Faerøer meer voor de hand; ook Jutland behoort tot de kandidaten. Maar Pytheas heeft het wel als eerste over een ‘bevroren zee’ (fr. 6a) en de middernachtzon (fr. 8a), wat er voor pleit dat hij tenminste indirect waarnemingen van reizigers naar het hoge noorden

Standbeeld van Pytheas in de gevel van het Palais de la Bourse in Marseille, in 1859 vervaardigd door Auguste Odin.

kon boekstaven. Aan zijn beweringen zouden overigens ook andere bronnen ten grondslag kunnen liggen: de handel in barnsteen, vooral op de Baltische Zee, gaat terug tot het tweede millennium v.Chr. Wellicht hebben verhalen van zulke handelsreizigers hem bereikt?

De verbazingwekkende observaties die Pytheas in *Over de Oceaan* beschreef hebben hem in de Oudheid vooral de reputatie van leugenaar opgeleverd. Met name Strabo, die Pytheas in ieder geval kende uit citaten in het geschiedwerk van Polybios, is een fel bestrijder van zijn woorden: hij noemt hem een fantast en doet zijn ontdekkingen af als onmogelijk.

Daar staat tegenover dat auteurs als Eratosthenes (Strabo, *Geographica* 3, 2, 11) en pseudo-Ploutarchos (*De Placitis Philosophorum* 3, 17) wél met goedkeuring over Pytheas schrijven, met name ten aanzien van zijn meetkundige en astronomische ontdekkingen. Zo noemt Pytheas als eerste het verband tussen het wassen en afnemen van de maan en de getijden op aarde. Ook blijken zijn berekeningen van de breedtegraad van Marseille behoorlijk goed te kloppen, evenals zijn raming van de omtrek van Brittannië. Over Pytheas' motieven is onduidelijkheid. Of hij nu handelsreiziger was (op zoek naar barnsteen, tin, of goud) of ontdekkingsreiziger, zijn reputatie als zeeheld heeft hem, ondanks het verloren gaan van *Over de Oceaan*, in ieder geval een modern standbeeld opgeleverd in de oude haven van Marseille. Hij staat er ingepakt in dikke kleren tegen de kou, met aan zijn voeten een zeehond.

Hanno's *periplous*

Pytheas' unieke document leverde informatie over de noordelijke route, maar wat wist men over de zeeroute naar het zuiden, vanaf Gadeira langs de kust van West-Afrika? De al genoemde pseudo-Skylax meldt een en ander over de kustlijn van Marokko tot aan Kerne (wellicht het eiland Mogador, ter hoogte van Marrakesh), maar 'de gebieden voorbij het eiland Kerne zijn niet meer bevaarbaar: de zee is te ondiep en er is modder en zeewier. Dat zeewier is wel zo breed als een hand en puntig aan de bovenkant, zodat het steekt' (pseudo-Skylax 112).

Iemand die zich minder makkelijk liet ontmoedigen was een zekere koning Hanno, een Karthager, zoals zijn naam al doet vermoeden (vergelijk Hannibal, Hasdrubal, Hamilcar enzovoort). Hij is de auteur geweest van een bijzonder reisverslag. Het geschrift zoals we het kennen is een korte tekst van slechts 101 regels, met de Griekse weergave van een Punisch origineel, dat als inscriptie te lezen moet zijn geweest in de tempel van Baal-Moloch in Karthago; de tekst geeft de naam van de god Kronos als het Griekse equivalent. Deze Griekse weergave is daarmee meteen ook de langste tekst van Karthaagse origine die overgeleverd is. Aangezien de tocht van Hanno al door Herodotos wordt genoemd (*Historiën* 4, 196), zij het zonder vermelding van Hanno's

naam, kan de tekst niet later geschreven zijn dan in de 5de eeuw v.Chr., wat bevestigd wordt door de taalkundige analyse van Blomqvist. Vanuit literair oogpunt is de Griekse tekst geen hoogstandje, maar vanwege zijn curieuze inhoud is een weergave in vertaling weer wel de moeite waard:

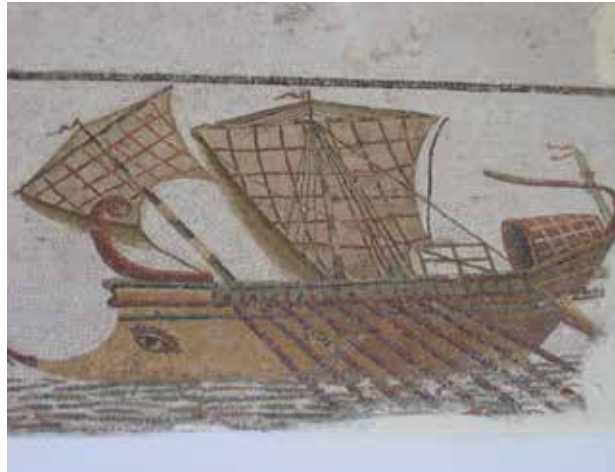
De door Hanno gevolgde route (wikipedia.org).

'Zeereis van de Karthaagse koning Hanno rond de contreien van Afrika achter de Zuilen van Herakles. Verslag, door hem tevens aangebracht bij het Altaar van Kronos, met inhoud als volgt.

(1) De Karthagers besloten dat Hanno zou uitvaren buiten de Zuilen van Herakles en steden zou stichten met Libyfeniciërs als bewoners. Hij vertrok met zestig vijftigroeiers, een massa mensen (dertigduizend mannen en vrouwen), voedsel en overige benodigdheden.

(2) Toen we na vertrek de Zuilen waren gepasseerd en twee dagen daarachter hadden gevaren, hebben we een eerste stad gesticht. We gaven die de naam Wierookaltaar. Onder de stad lag een grote vlakte.

(3) Daarna voeren we verder westwaarts en kwamen we bijeen in Soloeis, een bosrijke Afrikaanse kaap.

Schip (trireme) op een Carthaags mozaïek (Bardomuseum, Tunis).

(4) Daar richtten we een altaar voor Poseidon op en voeren we verder in oostelijke richting, een halve dag, totdat we aankwamen bij een meer. Het lag niet ver van de zee en stond vol met hoog riet. (5) Er waren daar ook olifanten en andere beesten die daar weidden, in enorme aantallen. We lieten het meer achter ons en voeren ongeveer een dag verder. Daarna stichtten we steden aan zee, met de namen Karische Muur, Gytte, Kaap, Bij en Arambys.

(6) Vandaar voeren we verder en kwamen we bij een grote rivier, de Lixos, die vanuit Afrika stroomt. Langs die rivier lieten nomaden, de Lixiten, hun kudden grazen. We werden vrienden en bleven er een tijdje. (7) Achter hen woonden de Ethiopiërs, een ongestrijde stam. Hun gebied zit vol wilde dieren en in het midden ervan liggen hoge bergen. Daaruit

stroomt de Lixos, zeggen ze, en rond die bergen wonen mensen die er vreemd uitzien, de Troglodyten. Volgens de Lixiten kunnen die sneller rennen dan paarden.

(8) We kregen tolken van hen mee en voeren om de woestijn heen richting zuiden, twee dagen. En vandaar dan weer oostwaarts, een dagreis. Daar troffen we in een hoekje van een baai een klein eiland aan. Het had een omtrek van vijf stadia. Dat gebruikten we voor bewoning en we gaven het de naam Kerne. Het ligt op één lijn met Karthago, schatten we in vanuit onze zeereis. Vanuit Karthago was het namelijk even lang varen tot de Zuilen als vandaar tot Kerne.

(9) Vandaar kwamen we aan bij een meer, na het overvaren van een grote rivier <...>. Er lagen drie eilanden in dat meer, groter dan Kerne. Vandaar voeren we zowat een halve dagreis verder en kwamen we in een uithoek van het meer, waarachter zich enorme bergen uitstrekten. Die waren vol wilde dierenhuiden aanhadden en ons bekogelden met grote stenen. Zo joegen ze ons weg en beletten ze ons aan land te gaan.

(10) Van daaraf voeren we door en kwamen we in een andere grote, brede rivier, waar het wemelde van de krokodillen en nijlpaarden. We maakten weer rechtsomkeert en voeren terug naar Kerne.

(11) Vanaf Kerne voeren we zuidwaarts, twaalf dagen, steeds langs de kust. Die was overal bewoond door Ethiopiërs, die voor ons wegluchtten en onze komst niet afwachtten. Ze spraken onbegrijpelijke taal, ook voor de Lixiten in ons gezelschap.

(12) Op de laatste dag gingen we voor anker bij grote, dichtbegroeide bergen. (13) Het hout van de bomen rook lekker en was gevarieerd van kleur. We voeren eromheen, twee dagen, waarna we een enorm stuk zee voor ons kregen, onafzienbaar. Aan de andere kant, richting vasteland, lag een vlakke, waar we 's nachts aan alle kanten om de zoveel tijd vuur zagen oprijzen, nu eens meer, dan weer minder.

(14) We namen water in en voeren vandaar verder voorwaarts langs de kust, vijf dagen, totdat we aankwamen bij een grote baai. Volgens onze tolken droeg die de naam Hoorn van het Westen. Daarin lag een groot eiland, met daarop een zee-achtig meer, en daarin weer een ander eiland. Daar gingen we aan land. Overdag zagen we er alleen maar bos, maar 's nachts zagen we er veel vuren branden en hoorden we geluiden van fluiten, klinkende cimbalen, tromgeroffel en oneindig geschreeuw. We werden doodsbang en de ziensers zeiden dat we van het eiland weg moesten.

(15) We trokken er snel weg en voeren langs gloeiend heet land vol wierook. Grote, vurige stromen vloeiden daarvan af en mondden uit in zee. Het land was onbegaanbaar vanwege de hitte.

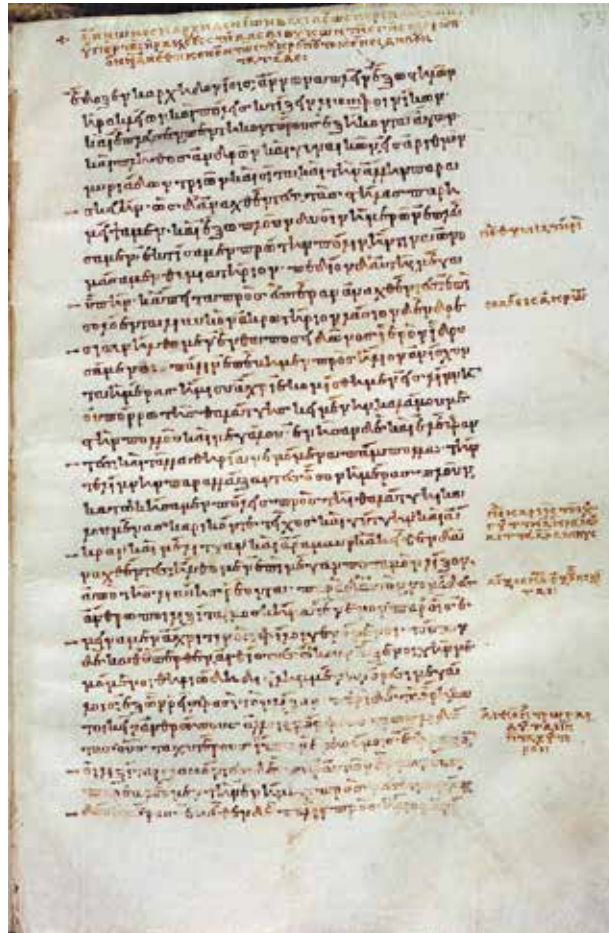
(16) Snel voeren we vandaar verder, we waren bang. Vier dagen lang zagen we 's nachts overal op de kust vuren, met in het midden een enorm hoog vuur, groter dan de rest: het raakte de sterren, leek het wel. Overdag bleek dit een reusachtige berg, genaamd Wagen van de Goden.

(17) Op de derde dag vandaar, tijdens onze vaart langs de vurige stromen, kwamen we aan in een baai met de naam Hoorn van het Zuiden. (18) In een uithoek daarvan lag een eiland dat leek op het eerste, met een meer erop en daarin weer een eiland, vol wilden. In ruime meerderheid waren dat vrouwen met behaarde lijven. Onze tolken noemden ze 'Gorilla's'. We achtervolgden ze, maar konden geen mannen te pakken krijgen. Ze wisten allemaal te ontkomen, doordat ze goede klimmers waren en zich weerden met <...>. Drie vrouwen kregen we te pakken, maar die begonnen te bijten en te krabben en wilden niet meekomen. We hebben ze evenwel gedood en gevild en hun huiden meegebracht naar Karthago.

We zijn namelijk niet verder gevaren, want ons eten en drinken raakte op.'

Een rondreis?

De enorme aantallen opvarenden die genoemd worden onderstrepen dat de Puniërs op zoek gingen naar geschikte ruimte om koloniën te stichten of de bestaande handelsposten te versterken. Hiermee samen hing wellicht de hoop een alternatieve route te vinden om de Afrikaanse kusten te kunnen blijven bereiken. De oostelijke helft van de Middellandse Zee was immers grotendeels in handen van de Grieken, die in deze periode hun invloedssfeer aan het

De Codex Heidelbergensis 398 uit 850-950 is het enige manuscript waarin Hanno's Periplous is overgeleverd (Universitätsbibliothek, Heidelberg).

uitbreiden waren. Na de slag bij Himera (480 v.Chr.) hadden zij de Karthagers teruggedrongen naar de westelijke helft van de Middellandse Zee. Daar had Karthago bovendien te maken met concurrerende Etrusken.

De tekst is buitengewoon beknopt en maakt Hanno en de zijnen niet bepaald tot toonbeeld van heldenmoed: de Puniërs worden voortdurend gedwongen weer verder te trekken, afgeschrikt door de grimmige natuur of woeste inboorlingen. Wanneer er zelfs gorilla's opduiken zijn we ver van huis. Hoe ver? Daar zijn de meningen over verdeeld. Optimistische onderzoekers vermoeden op basis van deze tekst dat Hanno tot aan Kameroen is gekomen; we hebben ooit gehoord dat daar nu een standbeeld voor Hanno staat, maar dit hebben we niet kunnen verifiëren.

In de huidige vorm is er in ieder geval geen sprake van een *periplous*: die benaming impliceert immers dat Hanno rond heel Afrika zou zijn gevaren. Dit is ook wat Plinius vermeldt (*Naturalis Historia* 2, 169): een rondvaart van Cadiz tot Arabië. Ook Herodotos heeft het, vermoedelijk eveneens in verband met Hanno's expeditie, over een driejarige tocht (*Historiën* 4, 196), wat inderdaad op een *periplous* kan duiden. De originele tekst moet dan ook veel langer zijn geweest. Het eind van de laatste paragraaf kan in ieder geval niet kloppen: dit is ongetwijfeld een latere toevoeging bij de inmiddels niet meer complete tekst zoals we die nu nog hebben.

Het zou fascinerend zijn als de rest van Hanno's reisverslag ergens gevonden wordt, in het Punisch of in het Grieks. De kansen daarop lijken helaas niet groot. We zullen het dus moeten doen met dit fragment, en met flink veel eigen fantasie.

Beknopte bibliografie

* Een eerdere vertaling van de tekst van Hanno (met vooral geografische toelichting) van de hand van G.M.A. Pepermans verscheen eveneens in *Hermeneus*: Hanno de Zeevaarder. Een hoofdstuk uit de antieke geografie, *Hermeneus* 51.5 (1979) 341-46.

De vertaling voor onze bijdrage maakte Vincent Hunink.

- K. Blomqvist, The date and origin of the Greek version of Hanno's *Periplus*. With an edition of the text and a translation, *Scripta Minora* 3 (1979-1980) 1-67.
- K. Brodersen, *Das Lied von der Welt. Dionysios von Alexandria* (Hildesheim etc. 1994).
- B. Cunliffe, *The extraordinary voyage of Pytheas the Greek: The man who discovered Britain* (New York 2002).
- M. Korenjak, *Die Welt-Rundreise eines anonymen griechischen Autors ("Pseudo-Skymnos")* (Hildesheim 2003).
- A. Oikonomides, *Hanno the Carthaginian, Periplus or Circumnavigation [of Africa]* (Chicago 1977).
- D.W. Roller, *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman exploration of the Atlantic* (New York & Oxford 2006).
- Chr. Roseman, *Pytheas of Massalia: "On the Ocean"* (Chicago, IL 1994).
- G. Shipley, *Pseudo-Skylax's Periplus: The Circumnavigation of the Inhabited World* (Exeter 2011).
- D. Stichtenoth, *Pytheas von Marseille, Über das Weltmeer: die Fragmente* (Köln 1959).